

В. А. АБДУЛЛАЕВ

Алишер Навоий Самарқандда

Темур дунёдан ўтиб (1405) икки асосий ҳокимият — Шоҳруҳ бошлиқ, пойтахти Ҳирот — Хуросон давлати (1404—1447) ва Улуғбек бошлиқ, пойтахти Самарқанд Мовароуннаҳр давлати (1409—1449) тараққиётда бири бири билан рақобат қилар даражада давом этаётган йилларда 1441 йил 9 февралда Ҳирот яқинидаги Симнон деган жойда Алишар Навоий дунёга келди.

Ҳиротда Дурбек, Сайди Аҳмад, Лутфий ва Атоий; Самарқандда Хожа Исмаил Бухорий, Бисотий Самарқандий, Мавлоно Хаёлий, Мавлоно Бадахший, Мавлоно Саккокий каби ўзбек ва тожик шоирлари ҳар қайсиси ўз қурби, ўз бунёдкорлигига яраша шуҳратда эди у вақтда. Аммо Темур тириклигидаёқ феодал зиддиятлар оқибатида парча-пуришга мойилланиб, нураб борган каттакон империя, Шоҳруҳнинг ўлими (1447) ва Улуғбекнинг ваҳшийларча ўлдирилиши билан (1449) чилпарчин бўлаётган эди. Хуросонда Шоҳруҳ набиралари Султон Муҳаммад ва Абулқосим Бобир; Самарқандда Абдуллатиф, Мирзо Абдулло Абу Саид қўллардан қўлларга ўтган давлатларнинг эл-юрт учун машаққати озмунча эмас эди.

Ҳали етти ёшга етмасданоқ отаси кичкина Баҳодир ва она аъзолари билан Язд ва Ироқ томонларида бошпана ахтариб юрган ёшгина Алишер, ҳокимиятга Абулқосим Бобир ўтгандан сўнг нисбатан тинчлик, осойишталик ҳис қилишиб, Ҳиротга қайтишдилар. Отаси Сабзаворга ҳоким тайинланди. Ўзи мактабдоши Ҳусайн Бойқаро билан бирга Бобир саройидаги Гадоий, Валиқаландар, Мавлоно Муаммой, Сулаймоний сингари шоирлар муҳитида тарбиялана бошлади.

«Мажолис-ун-нафоис»да Гадоий «туркигўйдир. Бобир Мирзо замонида ашъори шуҳрат қилди», Муам-

мой «Бобир Мирзо хизмаида бўлур эрди, бадиҳани равон айтур эрди», Валиқаландар «Бобир Мирзо осто-насида мулозим эрди, сухандонлар орасида бадшеър-лиққа машҳур эрди»,— деганларидан маълумки, бола-лигида дийдор кўришгани бу шоирлар, шунинг билан бирга шоир ҳамда бастакор Ғарибий, шоир Кобулий сингари тоғалари унинг адабиётга ва шеърятга ҳава-сини уйғотишда, парвариш қилишда у бу кўринишлар-да таъсир ўтказган эдилар. Давлатшоҳ Самарқандий-нинг таъбирича «Мирзо Бобир унинг (Алишернинг — В. А.) ажойиб камолу қудратига ҳайрон қоларди... Ҳар доим унинг таъбига офарин айтар ва баъзи-баъзида шеърларини ўқиб мақтар эди». Хондамирнинг «Мако-рим-ул-ахлоқ»да келтиришича «Олий ҳазратнинг (Навоийнинг — В. А.) ёшлари эндигина тўлиб», «мали-кул калом» мавлоно Лутфий ҳузурнда:

Оразин ёпғоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш
Бўйла ким пайдо бўлур юлдуз ниҳон ўлғач қуёш...

матлаъи билан бошланган 10 мисрали ғазалини ўқи-ганида, шу икки мисранинг ўзигаёқ бир бутун ижодини алишмоқчи бўлган.

Бироқ, турмуш ва ҳаётнинг умум оқимидаги воқеа-лар хамирдан қилни суғуриб олгандай, беиллату бемин-нат, беғубору беозор давом эта олмас, яна тўғрироғи, замоннинг зайли, фан ва маърифат, ҳунар ва маданият-нинг бошқа соҳалари каби шеърят осмонига ҳам яна юксакроқ парвозлар қилишликка мойил эмас эди.

Хуросон ва Самарқанд давлатлари ўртасида бир не-ча мартабалар (жумладан 1454 йилда Ваҳшда) тўқна-шувлар бўлиб ўтди. Хуросон ҳокими Абулқосим Бобир-нинг 1457 йили Машҳадда ўлими билан Озарбайжон ва Ироқ ўлкаларининг подшоси Жаҳоншоҳ Астробод, Саб-завор ва Исфажонни босиб олди. Самарқанддан Султон Абусаид Балх устига қўшин тортиб борди. Марвда — Султон Санжар, Ҳиротда — Султон Иброҳим, Тустда Шоҳ Маҳмуд, Сеҳистон ва Исфазорда Амир Алихон ва Амир Қосим, Серахсда — Абдулло Пирзод сингари фео-дал аристократлари ўз тарафдорларини гуруҳ-гуруҳ уюштириб, шаҳар қалъаларини эгаллай бошладилар. Бетўхтов давом этган жанглар сўнггида Султон Абусаид ўзининг амир Султон Барлос ва Амир Аҳмадиёр каби

лашкарбошилари қўли остидаги қўшинлари билан 1459 йили Ҳиротни босиб олди.

«Мажолис-ун-нафоис»да «Султон • Абусаид замонда Машҳадда ғариб ва хаста йиқилиб эрдим» деб ёзгандан ҳам маълумки, ўша давр воқеалари Алишернинг ҳам шўри эди. Яқин уч-тўрт йил давомида Ҳиротга қадам боса олмади. «Ғариб ва хаста» ҳолатда бўлса ҳам Машҳаднинг пешқадам олим ва шоирлари Шайх Камол Турбатий, Хожа Муҳаммад Астрободий кабилар хайрихоҳлигида ўз билим ва тушунча доираларини кенгайтириш пайида бўлди. Унинг илм ва маърифатда ўзига дўст ва устод деб билганлари ҳам қаерлардадир пароканда-паришон эдилар. «Равзат-уссафо»нинг 7-китобида келтирилишича орадан деярли тўрт йилни ўтказиб, бешинчи йил деганда Ҳиротга борганида «Абусаид Султоннинг... остони мулозаматида... ўзининг ҳолига яраша риоят ва тарбият топа олмади».

Демак, Алишер Навоийнинг Ҳиротда қолишлиги мумкин эмас эди. «Бобирнома»да уни Ҳиротдан Хуросон ҳокими томонидан четлатилгани батафсил ёритилмасада, «Билмайман не жарима (жазо) билан Абусаид (Алишерни) Ҳиротдан ихрож қилди» деган ҳақиқатга яқин муҳим ишора келтирилади. Тарихий ҳужжатлар ҳамда ўша вақтдаги воқеаларга кўра бизнингча бу ихрож (четлатиш) сабаблари қуйидагилардан иборат бўлса керак:

1. Хуросоннинг собиқ ҳокими Абулқосим Бобир даргоҳида тарбияланган отаси Кичкина Баҳодир ўша ҳокимнинг Сабзавордаги намояндаси бўлган Алишерни ўз даргоҳида тутишлик ёки яқинлаштиришни Абусаид хавфли деб билар эди.

2. Алишер Ҳиротга келган пайтларда (1464 йили) бадахшонийларнинг Султон Абусаидга қарши исёнлари авжида эди. Абусаид томонидан мол-мулки торож қилинган бадахшонийларга нисбатан Алишернинг ҳурмат ва хайрихоҳлиги бор эди. Бу эса ўша исёнлар давомида Абусаид томонидан ўлдирилган шоир Лаъли Бадахшоний ҳақида: «...Лаълий тахаллус қилур эрди. Хуштаъб киши эрди. Султон Абусаид Мирзо аларнинг мулкини олди. Мазкур подшоҳ илкида шаҳид бўлди» деб ёзганларидан ҳам маълум.

3. Алишернинг мактабдоши Ҳусайн Бойқаро лашкар тўплаб 1460, 1461, 1464 йилларда Машҳад, Таршиз,

Обивард каби шаҳарларда тўхтовсиз урушлар олиб борди, Нишопур ва Таршизни қўлга киритди. Алишернинг тоғалари Мирсаид ва Муҳаммад Алилар Султон Ҳусайн қўшини сафида туриб, Абусаидга қарши жангларнинг қурбони бўлдилар.

4. Султон Абусаиднинг ҳукмдор сифатидаги ножўя тадбир-чоралари, хулқ-атвори Алишерга ҳам ёқмас эди. У ўзининг қон-қариндошлари бўлган Султон Улуғбекнинг оила аъзоларини қириб ташлаш нияти билан унинг набиралари Аҳмадни 16 ёшида, Мирзо Абдураззоқни 17 ёшида ва Маҳмуд Мирзоларни ҳам қилич дамидан ўтказган эди, Гавҳаршодбегимни эса марҳаматсизлик билан чопиб ташлади. Хожа Аҳрори Вали бошлиқ шайхлар, эшонлар, хурофот кишиларини ёқтирарди, у. Жаҳолат қайдаю билимдонлик қайда, ёввойилик қайдаю донишмандлик қайда, зимзиё, қоронғилик қайдаю зиёкорлик қайда?!

Алишер эса адолат, осойишталик, ободонлик, билимдонлик тарафдори эди. Шу сабабдан кейинча «Садди Искандарий» дostonида жоҳил ҳукмдор ҳақида ёзганида тиф тортиб оламни остин-устун қилган бу жаллоднинг эрон Озарбайжони сафаридаги ҳалокатини мана бу тарзда тасвирлаган эди: «Султон Абусаид Қурагон... ҳикоятиким... кўп мамлакатлар олди ва тиф билан кўп мухолиф эга ошуб солди ва лекин сипоҳиси рози эмас эркинидин уруш вақти барча қўзғолди ва ўзи аду аро таҳликага қолди».

5. Ниҳоят Алишернинг ўша кезлардаёқ Султон Абусаид шахсияти ва тахту салтанати, адолатсиз усули идорасига қарши қаратилган фикр-мулоҳазалари ҳам зоҳир бўлган эди. Чунончи, ўз дўсти Паҳлавон Муҳаммад билан Ҳиротда — Боғи Сафедда Юсуф номли бир бечораҳолнинг арз-додини тинглаб, сўнгида «агар бирор тиланчи подшоҳ эшигидан нон изласа, унинг ўз сувидан ҳам қўлини ювмоғи (тортмоғи) лозимдир» мазмунида айтган мисраларини илова қилиб «Макорим-ул-ахлоқ»да Хондамир қўйидагиларни келтиради.

«Султон саид замонида бир кун бу қувват ва хоҳиш эгаси Амир (Навойи) Муҳаммад Абусаид Паҳлавон билан Боғи Сафедда сайр қилиб юрган эди. Шу пайтда Паҳлавон Муҳаммаднинг танишларидан Юсуф номли бир киши учрашиб қолиб, вазирларнинг баъзисидан шикоят қилиб,— улар сувимни зўрлик билан олдилар, мен

бу воқеани Мирзога (Абусандга) арз қилгани келган эдим, бироқ ясовуллар унинг олдига киришга қўймадилар. Ваҳоланки, менинг аҳволимнинг ночорлиги шу даражададирки, ҳар кун овқат вақтида ҳар бир кишидан бир миқдор нонни тиланчилик билан олиб, шу билан кун кечираман,— деди. Олий ҳазрат (Навоий) унга шу байтни ўқидилар:

Гадоеки нон аз дари шоҳ жуст
Бибоят зи оби худаш даст шуст

6. Машҳаддаги устози Саид Ҳасан Ардашерга ёзган мактубларида ҳам шундай руҳ ва мазмун ифодаланиб турар эди. Бизнингча, мана шу ва шунга монанд фактлар Бобир тили билан айтганда «ихрож» (четлатиш) нинг асосий сабабларидан ҳисобланади.

Алишернинг Ҳиротдан Самарқандга сафари эса жуда осон ва беозор сафар эмас эди. «Арзол (разиллар) бўйнимга сели (шапалоқ) урдилар... ғариб халойиққа қўшилдим ва қовушдим. Гоҳ жибол (тоғлар) оромгоҳим бўлди ва гоҳ саҳро этаги паноҳим бўлди» деб ўзининг «Маҳбубул-қулуб»ида ёзганларидан ҳам маълумки, у тоғлар оша, саҳроларда қийнала-қийнала ғариблик машаққатларини тортиб, Самарқандга етиб келган эди.

Самарқандга келиш унинг учун катта бахт эди. Қадимий шаҳар билан танишмоқ, Улуғбек ташаббуси билан қад кўтарган меъморчилик ёдгорликларини кўздан кечирмоқ, расадхона ва мадрасаларда бунёд этилган нодир асарларни муҳокама этмоқ, забардаст олимлар билан юзма-юз кўришиб, дарс олиб, аҳли илму шуаро билан баҳслашмоқ, илмий ва маданий савияда баланд қояларга кўтарилмоқ унинг энг муҳим ва эзгу орзуларидан эди.

Бироқ, мана шу бахт, шахсий бахтсизликлар билан туташ — эгизак эди. Чунки ота-она, мол-мато, ҳовли-жой, уй-рўзғордан ажралиб қолган Алишер, Ҳиротданоқ бечораҳол бўлиб қолган эди. Хондамирнинг «Макорим-ул-ахлоқ»да келтиришича Самарқандга келгунга қадар Ҳиротда бир жумъа намозидан сўнг Муфарраҳ кўчасидан ўтаётганида бир аёлманд гадойга раҳми келиб, ҳатто чўнтагидаги бир тангани ҳам таваккал қилиб бериб юборган эди.

Тўғрироғи, «Ҳайратул аброр»да «Илм сипеҳрининг

баланд ахтарлигида» сарлавҳаси билан келтирилган 11-мақолотининг ўзи Алишернинг Самарқанддаги дастлабки ҳаётини тақозо этувчи автобиографик мақолотдир:

Зулмдурур ушбуки бир нотавон
Илм тилаб шаҳридин ўлғай равон
Айни фалокатдан оёғи яланг
Тўни йўғидин тани доғи яланг
Илгида авроғи китоби анинг
Қилғали таҳсил шитоби анинг
Оч этибон қорнини муҳтожлик
Туъмага муҳтож этибон очлик...

Самарқандда уй кўп, кўча кўп, бозор кўп, аммо таниш-билиш, ошна-оғайни, ҳамдаму ҳамрозлар бўлмагандан сўнг «ғурбат аро ҳоли ёмондин ёмон» бўлган шогирднинг сарсону саргардонликдан бўлак бирор шериги, бирор нажоткори бўлармиди?

Халқ кўпу йўқ бири ёри анинг
Кўздин учиб шаҳру диёри анинг
Кўча кўпу, уй кўпу, бозор ҳам
Билмайин ул ким қаён урғай қадам
Ғурбат ўти кўнглига кор айлабон
Жонини ёлғизлиги зор айлабон
Не топилиб кундуз анинг маскани
Не билиниб кеча анинг маъмани
Шом ётиб чоштқа йўқ ком анго
Чошт муяссар эса йўқ шом анго
Ғурбат аро ҳоли ёмондин ёмон
Ҳар не йўқ ондин ёмон ондин ёмон...

Ҳиротда Абулқосим саройидаги олимлар ва шоирлар, Машҳадда Шайх Камол Турбатий, Саид Ҳасан Ардашер, Хожа Муҳаммад Астрободий каби устодлар билан муомала, муносабатларда тажриба орттирган Алишер бўш келмади. Қийинчиликларни енгишга ошна-оғайни орттириш «илм мадорисида, уламо мажолисида, илм нуридин» баҳра олишга интилди. Бу йўлда бутун куч, бутун қувват, бор бутун иродасини сафарбар этди:

Сайр этиб оқшомғача бетўшае
Чун бўлиб оқшом тутибон гўшае
Заъф ила ҳуши ўзига келмайин
Тонгғача уйқу кўзига келмайин
Тонгла қилиб сайр мадорис аро
Мадрасалар ичра мажолис аро
Қайдаки, ўз ҳолини таъвил этиб
Ким эшитиб, ҳазл ила тажхил этиб
Сарф этибон умр ҳавойи варақ
То олибон сарф ҳавий сабақ

Мадраса гунжини ғам обод этиб
Тонгдин оқшомғача фарёд этиб
Бўйла минг эмгакдаги бечоралик
Ўз ватану мулкида оворалик...

Худди мана шу «нотавонлик, номуродлик айём»лари. «Маҳбубул қулуб»нинг кириш қисмида ҳам уқтирилгандир:

«Алфақирул ҳақир Алишер Мулаққаб бин Навоий бу нав арз қилур ва адосин ўзига фарз билурким, бу хоксори паришонрўзгор шабоб овонининг бидоятидин... нотавонлик ҳангомида яъни фалокат ва номуродлик айёмида гоҳ илм мадорисида сафи ниолда ер тутдим ва уламо мажолисида илм нуридин кўзимни ёритдим».

Ёш Алишернинг етти яшарлигидан 20—25 ёшигача ўтказган мана бу кунлари ҳозирги ёшларимиз учун ҳам муҳим мактабдир. Навоийга илму камолот, шоирлигу мутафаккирлик осонлик билан берилмаган. Унинг мухтожликларию саргардонликлари ҳозирги ёшлигимизда йўқдир: Бас шундай экан, партия ва совет давлати туғдириб берган шароитни ардоқлаб, ҳар бир маслаҳат, ҳар бир чақириқни кўз нуридай севиб, сермазмун китобларимизни ҳижжалаб чиқиш, фан асосларини мағиз-мағизларигача ўзлаштириш, донишмандлик ва камолотда Навоийдан ҳам юқорироқ босқичларга кўтарилишлик ҳозирги жамият, ҳозирги вазият ва нурафшон коммунистик истиқбол талаб қиладиган даражада омиликор кишилар бўлиб етишмоқ лозимдир.

* * *

Хуллас, Алишер Самарқандда «Улуғбек билан ҳамсабақ» бўлган Муҳаммадолим Самарқандий, Хожа Хисрав, Алои Шоший, Жалолиддин Лутфулло Бухорий, Қутбиддин Самарқандий, Мавлоно Фозили Самарқандий, Мавлоно Соили Насафий ва ниҳоят фалсафа, ҳуқуқшунослик ҳамда араб тили билимдонлигида шуҳрат таратган мударрис Файзулло Абулайсийлар муҳитига тушиб қолди. Улуғбек замонидаёқ вояга етиб қолган бу олимлар поэтика, тиббиёт, фалсафа, тарих каби соҳаларда камоли шуҳратда эдилар.

Гарчи Амир Дарвеш Муҳаммад ҳамда Аҳмад Хожибеклар маъмурий жиҳатдан Хуросон ҳокими Султон Абусаидга итоатда бўлсалар-да, аслида улар, айниқса Аҳмад Хожибек Улуғбек анъаналарига эътибор бериш,

фан ва адабиёт аҳлларига хайрихоҳлик кўрсатишда диққатга сазовор фазилатларга эга эди.

«Мовароуннаҳрнинг соҳибихтиёри» (Навоий) бўлган Аҳмад Ҳожибек Мирхонд тили билан айтганда «тундхў» — табиати ғализ, дағал Абусаиддан ўзининг маданий савияси билан фарқ қилар эди, ҳамда Вафой тахаллуси билан аҳли адабиётга манзур тушган дурустгина шеърлар ҳам ёзар эди.

Улуғ Алишер таъбири билан айтганда, «муаммода Самарқанд аҳли Шарафиддин Али Яздий муқобаласида мазкур» тутган Алои Шошини, «...назм ва муаммо фанида ҳам иштиғол кўргузган» Улуғбек мадрасасининг мударриси Хожа Хисравни, «Улуғбек Мирзо билан ҳамсабақ ва мусоҳиб» бўлган «Самарқанд уламосидин» Муҳаммад Олим Самарқандийни, «ҳар кун беш юз байт осонлик билан битган сареулқалам котиб» қаршилиқ Мавлоно Соилий Насафийни, «табобат илмида маҳорат қозона олган» (Хондамир) Қутбиддин Самарқандийни, «муаммо фанида рисола» бунёд этган Мавлоно Муҳаммад Қундузини, илмий «аруз»да мумтоз бўлган Мавлоно Жавҳарий Самарқандийларни яхшилаб ўрганганимизда Навоий қандай муҳитга тушиб қолганлиги ҳақида яна ҳам мукамалроқ маълумотларга эга бўла олган бўлур эдик.

Ҳозирча номлари тилга олинган мазкур олимлар ва улар қаторида бўлган Мавлоно Фозили Самарқандий, Мавлоно Жалолиддин Лутфулло Бухорий, Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Бухорий, Халилулло Самарқандий ва ниҳоят икки йил давомида ўзининг ҳозирги Даризанжир маҳалласидаги 15-мактаб территориясида мавжуд бўлган мадрасасида ўз фарзандидай билиб, Алишерга таълим берган Фазлуллоҳ Абулайсий меросини ҳам батафсил ўргана олганимизча йўқ.

Алишер Навоий камолотида Шайх Садриддин Ревасий, Шайх Камол Турбатий, Саид Ҳасан Ардашер, Хожа Муҳаммад Астрободий, Хожа Юсуф Бурҳон, Абдурахмон Жомий, Мавлоно Фасеҳиддин Соҳиб қанчалик роль ўйнаган бўлсалар, Файзулло Абулайсий шунчалик муҳим ва айтишлик муҳимки ҳаммадан кўпроқ роль ўйнагандир.

Чунки, Алишер Самарқандгача фаҳм-фаросатда аҳли кўп нарсаларни тақозо эта оладиган, баҳс ва мунозараларда бўш келмайдиган, талабчан — доно шогирд

бўлиб қолган эди. Унча-мунча мударрис уни қондира олмас, унга бардош бера олмас, унинг эс-ҳуши, ақл-идроки, камолот чўққисига кўтарилаётган талабчанлигига жавоб қайтара олмас эди. Хондамирнинг таъбирича, «Олийҳазратнинг (Алишернинг — В. А.) ўткир зеҳнли эканини» пайқаб оладиган ва шунга мувофиқ дарс ўқий оладиган, сабақ ўргатадиган баржаста-баркамол олим керак эдики, бу Самарқанднинг аъламул уламози Фазлуллоҳ Абулайсий бўлиб чиқди. Буни эса «Иккинчи мажлис ул жамоати азизлар зикридаким, фақир алардин баъзининг мулозаматиға кичикликда етибмен» деб «Мажолис — ун — нафоис»да ўзининг самарқандлик устои Фазлуллоҳ Абулайсий ҳақида ёзган қуйидаги жумлаларидан ҳам аниқлаб олиш қийин эмас:

«Самарқанд ақобиридиндур. Фақи Абулайс авлодидин... Саидшарифнинг шогирди ва Саид ўз хатлари бирла дарса турға... ижозатнома аларнинг учун битиб эрди. Фиқҳда ани Абуҳанифани Сони дерлар эрди ва арабиятда Ибн Ҳожиб кўфасида тутар эрдилар. Бовужудиким, Самарқанднинг аъламулуламози эрди, шеър ва муаммоға дағи мойил эрди. Фақир икки йил аларнинг қошида сабақ ўқидим, онча илтифоти бор эрдиким, фарзанд дер эрди».

Алишер ўз устои Фазлуллоҳ Абулайсий ва юқоридан номлари тилга олинган илм-фан эҳллари муҳитида мактабдошлари билан бирга фалсафа бўйича Форобий, Йон Сино, тарих ва географияга доир Мақдисий, Ёқут Ҳамавий, Ибн Ҳовқал, Наршахий кабиларнинг «Мажмуул Билдон», «Таввеул билдон», «Масоликул мамолик», «Арз ва Само» каби китобларини, астрономия ва риёзиётга доир Самарқандда тартиб берилган Улуғбекнинг «Зичи Курагоний», Алоиддин қушчининг «Алрусутул Фатҳия» каби асарларини, адабиётга, поэтикага доир Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳормақола»си, Юсуф Саккокий Хоразмийнинг «Мифтоҳул улум» ва Шамс Қайсининг асарларини мутолаа этган эди.

«Муншаот»да «...Фишоғурас — (Пифагор, — В. А.) ҳақим замонидинким, адвор (музыка) илмининг возеиндин Арасту замониғачаким, муаллими аввал дебдурлар ва Абунаср Фориёбий чоғидинким, муаллими сони дебдурлар, Хожа Абдулқодир асриғача маҳлум эмаским, бу фан аҳлидин ҳеч кимға мунча тарбиат ва нашъунамо воқе бўлмиш бўлгайким, менга воқе бўлди» деб ёзган.

нидан фалсафа ва музика фанлари соҳасида қанчалик юқсак тарбият топганлиги билинса, «Фалак мушкулоти Буали олдида ҳал бўлди» мазмунидаги мана бу мисралари:

Мушкули афлок бўлиб бежадал
Буалии фикрати олида ҳал...

Абуали Синони алоҳида эътибор билан ўрганганлигини кўрсатади.

Кейинча Алишер Буали тахаллусида шеърлар ёзган баъзи бир бетутуруқ қаламкашларга киноя қилиб, Ибн Синони улуғлаш мақсадида «Девонавор юрурур, девона бўлмаса Буали тахаллус қилурму эрди» деб ёзади. Навоийнинг Улуғбек ҳақида «Донишманд подшоҳ эрди, камолоти бағоят кўп эрди, ҳайат (астрономия,— В. А.) ва риёзийни кўп билур эрди. Андоқким, ЗИЧ битди ва РАСАД боғлади ва ҳоло анинг ЗИЧИ арода шоъдур» деб ёзганларидан равшанки, бу улуғ олимнинг «Астрономик таблица»си билан сафдошларининг китоблари ҳам Фазлуллоҳ Абулайсий шогирдларининг қўлларидан тушмайдиган китоблардан бўлган.

Фазлуллоҳ Абулайсий мадрасаси билан расадхона оралиги ҳозирги ОБИ МАНАТ ариғи бўйлаб кўп деганда 15—10 минутлик йўл бўлганлигидан Алишер ва унинг дўстлари кунда расадхонада бўлиш имкониятига ҳам эга эдилар. Шу сабабдан ҳам кейинчалик Навоий «Хамса»сида Улуғбек ва унинг жаҳоннинг зебу зийнати бўлган расадхонаси ҳақидаги мана бундай мисралари ҳақли равишда ўша замоннинг илмий поэзиясида муҳим ва мустаҳкам ўринни эгаллаган эди:

Темурхон наслидин Султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек.
Расадким боғламиш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Валек ул илм сори топди чун даст,
Кўзи олида бўлди осмон паст.
Билиб бул навъ илми осмони
Ки андин ёзди Зичи курағони.
Қиёматга деганча аҳли айём,
Ёзарлар онинг аҳкомидин аҳком.

Муҳаммад Олим Самарқандий ва унинг фалакиётда (астрономияда) шуҳрати катта бўлган дўсти Хожа Уҳд Мастуний суҳбатларида бўлиб; илми нужум бобида ўз маълумотларини орттирганлигини: Хожа Уҳд Мастуний

Ўз асрининг ягонаси эрди. Илм ва фунун билур эрди. Аммо фалакиётда шуҳрати бор эрди. Бу фақир ул бузургвор суҳбатиға етар эрдим» деб ёзганлари ҳам таъкидлайди. Хондамирнинг «Ҳикматнинг мушкуллари сенинг сўзларинг билан ҳал бўлди... Сенинг фикринг риёзий илм томонга майл қилди. Риёзий илми эса сенинг вужудинг билан гулзор бўлди...

Мушкули ҳикмат аз каломи ту ҳал
Мантиқи ту баёни ҳар мужмал.
Фикри ту зад сўи риёзи роӣ,
Шуд риёзи риёз хулд орой»

деб ёзишлари ҳам бежиз эмас эди. Алишер барча фанларни, жумладан фалакиёт, риёзиёт, мантиқни ҳам биринчи навбатда ўз ижодкорлиги, ўз шоирлигига итоат этдириш нияти билан ўрганган эди. Бунинг ижобий натижалари Самарқанддаёқ ижодий мунозара — муноқашаларда ўз самараларини кўрсата бошлаган эди. Риёзий Самарқандийнинг «у ҳилол қошлининг қулоғидаги инжу юлдуздир, гўзалликда қуёш билан тенглашмоқчи бўлади —

Ситораест дури гўши он ҳилолабрў
Зи рўи ҳусн ва хуршед мезанад паҳлў

мисралари Навоӣ томонидан» у ҳилол қошлининг қулоғидаги инжу юлдуздирки, гўзалликда оӣ билан тенглашмоқчи бўлади —

Зи рўи ҳусн дури гўши он ҳилолабрў
Сисораест — ки бо моҳ мезанад паҳлў

шаклида тузатилиши, гарчи Риёзийни жиғига теккан бўлса-да, аммо Навоӣ тузатганча қабул қилинди ва шу шаклда шуҳрат — манзурат топди. «Инсоф юзидан керак мусаллам тутса эрди, жадал бунёд қилди. Фақир соқит бўлдим. Ўз ёронлари талашдилар» деб ёзади Навоӣ.

Дарвоқе бунда мисралар тузатилиши фақат поэтик эътибор билан эмас, балки фалакиёт илмига кўра оддий, мантиқий элементар тушунчаларига кўра ҳам Навоӣни Риёзийлардан бир калла юқори босқичга кўтарган эди. Ахир юлдуз қуёш билан эмас, оӣ билангина оқшомда юз кўришлиги мумкин. Бас, шундай экан, шеърят ҳам бу табиий ҳолатни четлата олишлиги мумкин эмас ва нотаносиблик эътибори билан эъти-

борга сазовор ҳам бўла олмас эди, инobatга ҳам олинмас эди.

Шундай қилиб, кейинча «Фарҳод ва Ширин»да: Қаҳқашон (Сомон йўли), Қайвон — Зуҳал (Сатурн), Сўрайё (Ҳулкар), Баҳром (Миррих юлдузи), Шихоб (Ёруғ юлдуз), (Қавси кузоҳ) осмон камалаги, (Зуҳра) Венера, Муштари (юпитер); Ҳитут — чизиқлар, тарҳ — айириш, мувозеҳ — тенглаштириш, бирёғоч, иккиёғоч, учёғоч (ҳар ёғоч тахминан етти километр), қари — газ каби астрономия, математика, ҳандасага доир сўзларнинг ўринли қўллаш ҳам шу илмий ўрганишлар натижасидан эди.

Бобил — шаҳар, Қоқам — шаҳар, Яман — Арабистонда шаҳар, Қулзум — Мисрда денгиз, Тур — Арабистонда тоғ, Албурьс — кавказдаги Эльбрус, Замзам — Маккада қудуқ, Дажла — Арабистонда дарё; Наҳри кўрканд, наҳри шўра, наҳри Қайвоқ, наҳри расанд (Хазарга — Қаспийга қўйиладиган наҳрлар); Жайхун — Амударё, Сайхун — Сирдарё, руди Куҳак — Зарафшон каби ариқлар, дарёлар, тоғлар, шаҳарларни ҳам пейзаж ва типик лавҳалар тасвирида тўғри қўллай билиши унинг Машҳад, Ҳирот, Самарқандда географияга доир китоблар устида машғулоти ва кузатишларининг натижаси эди.

Ана шу географик аниқ тушунча натижасида Мовароуннаҳр унинг байтларида мана бу тарзда тасвирланди:

Латофат аро равзадин баҳр анго
Валек исм ўлуб Мовароуннаҳр анго.
Нединким ики наҳр ароси келиб
Якин юз ёғочқа фазоси келиб.
Оқиб ҳадди шарқида Сайхун суви,
Бориб ҳадди ғарбида Жайхун суви.
Йўқ улким, анго бу ики руд бас.
Ўн-ўн беш сув ҳар бир нучукким Арас.
Бўлиб ҳар еридин жудо наҳрлар,
Кч ҳар наҳри обод этиб шаҳрлар...

Самарқандку унинг назарида ўзининг об-ҳавоси, саҳну самоси, ҳусну латофати, ҳунарманд боболар қўли билан бунёд қилинган серҳашам мадраса — миноралари билан «Самарқанди фирдавсмонанд» эди. Руди куҳак — Зарафшон дарёси жаннатнинг ариғи, ундан асал оқади, сут оқади. Бу водийнинг ҳам, Бухоронинг ҳам таъмиротини — ободончилиги ана шу Зарафшондандир...

Чўпонотанинг ушоқ тошлари — Лаълу инжу. Яна тўғ-
рироғи жаҳон хазинасининг тилисмоти мана шу Куҳак-
да — Чўпонотада, Улуғбек расадхонаси қад кўтарган
Чўпонотада!

Валекин бу рудеки дерлар Куҳак,
Йўқ ул равзанинг наҳри эрканга шак.
Хусусан куҳак рудиким, наҳри Нил
Эмас онча не Нилким салсабил.
Ҳам ул пуштаеким куҳак топди исм
Не пуштга жаҳон ганжи узра тилисм,
Ушоқ тош анго лаълу инжу киби,
Яшил сабзаси чархи Мину киби.
Ки мансуб эрур анго Куҳак суви,
Нединким эрур жори андин қуйи...

Бу мисралар шахримизга, унинг сугориш иншоотла-
ри ва бойликларига зўр ихлос ва муҳаббат билан қара-
ган Алишернинг шу ерда таълим олиб, шу ерда куза-
тишлар ўтказиб, ўз зеҳни, ўз билим хазинасига тугиб
олган дурдоналар уюми бўлиб бунёдга келган эди.

Демак, биз Ватанини севиш, уни ардоқлаш, уни кўз
нуридай азиз тутиш бобида ҳам Навоийдан дарс олиш-
тигимиз мумкин. Ахир у феодализм зиддиятлари авж
олиб бораётган бир шароитда шахримизга бўлган му-
ҳаббатни шу қадар самимият ва ихлос билан баён эта
олган экан, биз тинч ва шодбахт ҳолатда яшаётганимиз
Ленин замонида ўзимиз ўз қўлимиз билан бунёд этаёт-
ганимиз азамат фабрика- заводлар, мактаб ва мао-
риф уйлари, олий ўқув юртлари ва театрлар, трактла-
римиз қадру қийматини тарихий обидаларимизга пай-
васт этиб, яна ҳам юксак, яна ҳам сермазмун асарлар
бунёд этишимиз лозим. Айниқса шахримизнинг 2500
йиллиги байрам қилиниши олдидан бундай асарлар
кўпроқ бунёд этилиши керак. Навоий мисралари, байт-
лари бу борада ҳам бизга эмакдошлик қила олади, ал-
батта.

Хўш, Алишернинг Самарқандда Фазлуллоҳ Абулай-
сий ва Улуғбек ҳамда Аҳмад Ҳожибек мадрасаларида
ўқиш ва мунозаралар давомида ёзган асарлари ҳам
борми? Ҳа... албатта, бор.

Мана унинг «Сендан оёқ оғриғи заҳматлари узоқ-
лансин, душманингга балолар насиб қилсин» мазмуни-
даги:

Дур бод аз ту дарди меҳнати по,
Душманаро бало насиби ано.

муаммо мисралари, зинапоядан йиқилиб ўз ҳужрасида машаққатда ётган Улуғбек мадрасасининг мударриси тошкентлик олим Алоий Шошийга бадеҳатан ёзилган байт эди. Бундан «бало» дан «ло» ва «ано» дан «а» олиниб қўшилса, «Алоий» номи ҳам чиқади. «Самарқанд аҳли муаммода Али Яздий мубобаласида мазкур» тутган мударрис Алоий Шоший бу байтдан хабардор бўлгач, таҳсин ўқиш билан чекланиб қолдими дейсиз.

Йўқ, у тезликда шогирдлари орқали Алишер ким эканлигини билиб олди. «Сенинг кўзинг мени кўрдию, мен тўйиб кўролмадим, тўйиб кўриш сендан менинг умидимдир» мазмунида:

Чашми ту маро диду манаш сер надидам,
Чун сер бубинам зи ту ин аст умедам

деб ёзиб юборди. Бу муаммода «чашм» — айн, «маро» — даги «ро» арабча «ли», «сер» эса уч нуқта қўйганда, «шер» бўлиб, — «Алишер номи ҳам чиқар эди. Шундай қилиб, бир байти биланоқ Алоий Шоший диққатини ўзига қаратган Алишер, ундан ҳам Улуғбек мадрасасидаги бошқа мударрислардан ҳам тегишинча маълумотлар ола билиш имкониятига эришган эди.

«...Гўзаллик ва ҳуснда ўхшаши йўқ тикувчи» Бобир номли бир йигит «Самарқандда мулозимлар олдида Амир (Алишер — В. А.) учун тўн келтирди, — менга бир муаммо эсдалик берсангиз, — деб илтимос қилди. Навоий ўша онданоқ «Рўзғор сенинг қаддингга қабо (тўн) тикадир. Э, ўғил, қофдан (яъни «қ» ҳарфидан) қофгача ном чиқар» мазмунида:

Қабо бар қадди ту медўзад айём,
Барор аз қоф то қоф эй писар ном

деб муаммо айтди. Биринчи мисрадан «қ»дан «қ» га ҳарфлар «Бобир» маъносини ифодалар ва унинг Машриқдан Мағрибгача ном чиқаришлигига ундар эди. Бу мисралар тирик, ўша тикувчи ҳам тирик. Самарқандда тўқилган бу мисралар билан бирга дунё борича ўша Самарқандлик ҳунарманд тикувчи йигит ҳам мангу яшайди.

Фаҳм-фаросат «инсоният ва хушахлоқликда... таъ ва маоний» бобида ўша замоннинг «саромади замона»си ҳисобланган ва Навоий тили билан айтганда «ҳайф, юз ҳайф ким ҳаёт чашмасидан сероб» бўлмаган,

ёшлигида дунёдан ўтиб, Аҳмад Ҳожибек мадрасасида дафн қилинган Мирзобекнинг «Зулқофиятайн», «Тарди акс» шаклидаги:

Кўзинг не бало қаро бўлибтур,
Ким жонга қаро бало бўлибтур

байтлари изидан «жавоб айтмоқ бу фақир қошида маҳолотдиндур» деб эътироф этган ҳолда, Алишер:

Кўзинг не бало қаро бўлибтур,
Ким жонга қаро бало бўлибтур.
Мажмуи давони дард қилдинг,
Дардингки манго даво бўлибтур.
Ишқ ичра анинг фидоси юз жон,
Ҳар жонки санго фидо бўлибтур.
Бегона бўлибтур ошнодин,
Бегонага ошно бўлибтур.
То қилди юзинг ҳавоси жоним,
Юз сори анго ҳаво бўлибтур.
Боқий топар улки бўлди фони,
Раҳравга фано бақо бўлибтур.
То тузди Навоий ояти ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлибтур.

каби байту ғазаллар тўқиган эди.

Уша мадраса қаерда, ўша Мирзобекнинг «ёдгори девони» қаерда? Уша девонга Навоий томонидан киритилган байтлар ва «тарди акс», «зулқофиятайн» шаклидаги шеърлар қаерда? Мана буларни аниқлаш ҳозирги Навоийшунослигимизнинг муҳим вазифаларидандир.

Кўриб турибсизки, Алишер Самарқандда муаммолар ҳам, ғазаллар ҳам бунёд этган. Шеърятнинг қасида жанрида ҳам ўз қадам кучининг устунлигини намойиш эттира олган. Чунончи, Амир Низомиддин Суҳайлий томонидан Мирзо Султон Аҳмад мадҳига ёзилган қасида муҳокамасидан сўнг «...сўнги байтдин кейин бир байт орттириш керакки, сўз бир-бири билан боғлансин» деб «у, жавонлик боғининг баҳори, адолат чаманзорининг ниҳолидир. Ҳам карам (саховат) гулзорининг гули ва тамкинлик (виқор) ариқларининг сарвидур» мазмунида:

Баҳори боғи жавони, ниҳоли гулшани адл,
Гули риёзи карам, сарви жўйбори виқор

мисраларини илова қилиши муаллифга ҳам қониқиш ва ҳамфикрлик туғдирган.

Бу мисралар фақат назарий жиҳатдангина, сўзни бир-бири билан боғлай билиш жиҳатидангина эмас,

балки ғоявий йўналиш жиҳатидан ҳам муҳимдир. Алишер Самарқандданоқ ҳукмдорларнинг асосий фазилати адолат, саховат, карампарварлик бўлишлиги лозим деган муҳим тезисни қасиданависликда ҳам асос қилиб тугиб олган. Ҳусайн Бойқаронинг мактубига кўра, 1469 йили Ҳиротга жўнаш олдидан бунёд этган машҳур «Ҳилолия» қасидасида ҳам шундай руҳ балқиб туради.

Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳормақола» асари, айниқса адабиётшуносликка доир бу асарнинг «Мақолаи дуввум дар моҳияти илми шеър ва салоҳияти шоир» сарлавҳали қисми чинакамдан ҳам шоир бўлишлик учун қобилият билан бирга қўйидаги фазилатларга эга бўлишликни ҳам қатъият билан талаб қилар эди:

1. Дақиқун — назар-диққат билан, қунт билан кузатиш, текширувчи бўлиш.

2. Азимул — фикрат — чуқур фикрлаш, кенг муҳокама қилишни ўрганиш.

3. Мутановель бўлиш — тўғри, ҳаққоний, асосли фикрлашни ўрганиш билан бирга хушфёъл, хуштаб бўлишга интилиш.

4. Саҳиҳуттабъ бўлиш — равонталлик бўлиш, ҳар тарафлама янғидан-янги ихтирочиликни ўрганиш, шу йўлда малака орттириш.

Шулар билан бирга, сўз хазинасига бой бўлишлик учун кам деганда қадимги шоирлардан йигирма минг, замондошлардан 10 минг байтни ёдакай билиш зарур. Буларнинг ҳаммасига «дар рўзгори жавони» (йигитлик пайтларидаёқ) эришмоқ лозим.

Бу фазилатларнинг ҳаммасига, Самарқандда навқирон йигитлигининг 23—24 ёшлариданоқ Алишер эришган эди. 30 минг эмас, ҳатто 100 минг мисрагача шеърни ёдакай ўзлаштира олган эди, у. Балки бу ҳол умрининг охиригача рўй бергандир. Лекин, муҳими шу ердаки, худди Риёзий Самарқандий, Низомиддин Суҳайлий кабиларнинг шеърлари, қасидаларига ҳам назарий, ва ҳам амалий ҳозиржавоблик билан қўлга қалам олиб, жиддий ўзгартиришлар киритганидек, мактабдошлари Юсуф Андижоний, Юсуф Сафой, Муҳаммад Бадахший, Ҳарими Қаландар, Сайид Қутб Самарқандий, Мирзохожа Суғдий, Мир Қараши Хитобий, Мавлоно Ховарий шеърлари устида ҳам баҳсларда муҳим ва фойдали фикрларни баён эта олган эди. Унинг мунаққидлик бо-

бидаги маҳорати шу даражада обрў қозона олган эдики, ҳатто ўша йиллардаги Самарқанд адабий муҳитининг айрим намояндалари фақат Алишерга, ҳаммадан олдин Алишер Навоийга маслаҳат сўраб боришни афзал деб ҳам билган эдилар.

Бу ўринда, мактабдоши Юсуф Андижоний билан ижодий машғулотлари изоҳ талаб қилмайдиган даражада муҳим мисол бўла олади. Навоий ёзади: «Фақир таҳсил учун Самарқандга борганда, Андижон дин келди ва анда фақир билан бўлур эрди. Сифарисин (ёшлик — В. А.) жиҳатидин шеърида хомлик бўлса, ислоҳ қилур эрдим. Фақирдин ўзга киши анинг шеърига сўз айта олмас эрди. Бот бузурч маниш (улкан ёзувчи, — В. А.) бўлди».

Аmmo, мана шу улкан ёзувчи, улкан шоир бўла олган Юсуф Андижонийнинг асарлари қаерда, балки у девон ҳам тартиб беролгандир. Бобир Алишер тилининг андижонликларнинг муомала муносабатига яқинлигини, Андижон тили билан рост келишини эътироф этади. Бу ҳол икки йил сурункасига Фазлулло Абулайсий мадрасасида Юсуф Андижоний, Юсуф Сафойлар билан биргаликда бўлганидан зоҳир бўлмадимикин?! Албатта, шундай бўлган. Алишер тилидаги кўникмалар йигитлигининг айни авжида, худди шу ерда Самарқандда зоҳир бўлган. Бунинг учун эса ўша андижонликлар меросини топиб, пухта ўрганишнинг ғоятда муҳим аҳамияти бор.

«Фақир икки йил аларнинг қошида бўлдим» деб Фазлулло Абулайсий мадрасасида дарсхонлик қилганлиги, шогирд бўлганлиги тўғрисида Алишернинг «Мажолис — ун нафоис»да эътирофларига кўра, академик В. В. Бартольддан бошлаб жуда кўп шарқшунослар, адабиётшунослар, тарихшунослар, — Навоий Самарқандда икки йил бўлган, деган маълумот билан чегараланиб юрдилар.

Навоий Машҳаддан 1464 йили Ҳиротга борган экан, Абусаид сиғдира олмаганидан сўнг ўша йили, боринги, 1465 йил бошларида Самарқандга келган экан, 1468 йилнинг сўнгларида Ҳусайн Бойқаро Хуросон ҳокимлигига соҳиб бўлиб Навоийни мактуб ёзиб даъват қилган экан, Навоий 1469 йилнинг апрель ойида ўзининг машҳур «Ҳилолия» қасидаси билан Ҳиротга — Ҳусайн Бойқаро даргоҳига етиб борган экан, бу давр 4—5 йиллик

муддатни ўз ичига олади. Бу йиллар ичида Навоий қаерларда бўлган? Ҳиротга-ку боролмаган эди. Демак, Самарқандда бўлган, Мовароуннаҳрда бўлган.

Бунга шубҳаланмаслик учун «Бобирнома»да Заҳриддин Муҳаммад Бобирнинг «Алишербек ...Самарқандга борди. Неча йил Самарқандда эди» деб ёзганларига маҳкам ёпишиб олишлик лозим. Хондамирнинг «Макоримул-ахлоқ» (Тошкент, 1941 йил, Ўз ФА нашри), 37—38-саҳифаларида келтирган икки ҳикояти Алишернинг 2 йил Фазлуллоҳ Абулайсий мадрасасида ўқигандан сўнг Мирзобек, Аҳмад Ҳожибеклар билан Мовароуннаҳрнинг бошқа жойларида ҳам бўлганлигидан далолат беради.

Ҳикоятлардан бирида келтирилишича, «Султон Саид ...замонида Султони соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро) аскарлари баъзан, вақт ва замоннинг талабича, Хуросон вилоятининг атрофига тушар эдилар. Бир гал улардан икки нафари Амир Аҳмад Ҳожининг қўлига тушди... Олий ҳазрат (яъни Алишер) бу вақтда Амир Ҳожи Аҳмаднинг ўрдасида эдилар».

Хўш, «Хуросон вилоятининг атрофи» қаер бу? Бу, шубҳасиз, Мовароуннаҳрнинг жанубий районлари. Демак, Навоий фақат Самарқандда эмас, ўлкамизнинг жанубий районларида ҳам бўлган.

Иккинчи ҳикояда келтирилишича, «бир вақтда Султон Саид амирларидан бир тўдаси... Султони соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро) аскарларидан бир бўлагини асир олиб, ...ўзаро тақсим қилиб олдилар... Олий ҳазрат (Алишер Навоий) Мирзобек билан у ўрдада бирга эди». Хўш, бу ўрда қаерда бўлган? Бу ҳам жанубий районларнинг бирида. Ҳар икки ҳолда ҳам Навоий ўз маслаҳати, тадбиркорликлари билан ҳалиги асирларни сўйиш, чопиш, ўлдиришдан асраб қолишга муваффақ бўлган.

Демак, Навоий Самарқанд ҳаётининг сўнгги йилларида сиёсий ишларга ҳам аралаша бошлаган, адолат ва инсоф масалаларини пеш қилиб, кези келганда, билинар-билинмас ҳолатда Султон Абусаид жаҳолатига қарши прогрессив хусусият касб этувчи идорадорлик орзусида ўз мактабдоши — дўсти Ҳусайн Бойқарога кўмаклашган. Ана шу сабабларга кўра ҳам бўлса керак Султон Ҳусайн ўз донишманд дўстига муҳтож бўлган

ва уни ғалабадан сўнг ўз даргоҳига чақириб, муҳрдорликка тайинлаган.

Навоийнинг 1469 йилдан 1501 йилгача (вафотигача) тақдири маълум. У вазирликка кўтарилди. 370 дан кўпроқ Ихлосия, Низомия, Сафоия, Шифоия каби мадраса, хонақоҳ, касалхона, ҳаммомлар қурдирди. Олимлар, шоирлар, бастакорлар, меъморлар, хаттотларга хайрихоҳлик кўрсатди. Оламга машҳур олижаноб асарлар бунёд этди.

Аммо, шунинг билан бирга ҳамма ўринда ҳам Самарқандни — Мовароуннаҳрни ўз она юрти — Ватани деб билди. Муҳаммад Олим Самарқандий, Абдураззоқ Самарқандий, Давлатшоҳ Самарқандий, Абдулмўмини Самарқандий каби қанча-қанча олим, шоир толиби илмлар билан бирга ўз устозининг ўғиллари Абулқосим Абулайсий, Хожа Хоҳанд Абулайсий кабиларни ҳурмат билан қабул қилди. Ҳирот мадрасаларида мударрислик хизматларига ўрнатди. Абдураззоқ Самарқандий, Давлатшоҳи Самарқандий, Мавлоно Аҳмади Самарқандий каби тарихнавислар, тазкиранавислар, мусиқа устодлари катта ҳурматларга сазовор бўлдилар. Халилулло Гавҳаршодбегимнинг мадрасаси ва Ихлосия хонақосида мударрислик қилса, Абдулқосим Абулайсий «Ҳошияи мутаввал», Хожи Хоҳанд Абулайсий «Ҳошияи талвеҳ», «Ҳошияи мифтоҳ» каби асарларни бунёд этдилар.

Ешгина Бобирмирзо Самарқандда салтанат қура бошлаганида унинг қобилияти ва ғайратига ғайрат қўшиш ниятида мактублар билан мурожаат этди. Бу ҳақда Бобирнинг ўзи «Бу иккинчи навбат Самарқанд олганда, Алишербек тирик эди. Бир навбат менга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат юбориб эдим, орқасида туркий байт битиб, тарзида эътироф ҳам қилади».

Демак, Алишер Навоий ўз камолоти учун Самарқанддан—Мовароуннаҳрдан қарздор эди. Ҳамма ўринда ҳам тинчлик, осойишталик, маданият ривожини кўз ўнгида тутганидек, Мовароуннаҳрда ҳам ана шундай прогрессив ғоя-мақсадлар тантана қилишини истар эди. Ана шу сабабдандирки,— Навоийгача Навоий йўқ эди, Навоий даврида Навоий Навоийнинг ўзи, Навоийдан сўнг Навоийдай бўладими йўқми, бу даргумон,— деган ҳикматомуз таъбирлар Самарқандда таркиб топган эди. Дуруст, Шарқ адабиётида Бобосултон Навоий,

Мулло Шамсиддин Муҳаммад Навоий, Мирмуҳаммад-шариф Навоий, Бақоий — Навоий сингари навоийлар ўтган, бироқ ҳар қайси ўзича Навоий бўлган ва бирортаси ҳам Алишер Навоий бўла олмаган.

Шу сабабдан ҳам 1465 йили Самарқандга Алишер Навоийнинг пойқадами тушгандан бошлабоқ, қадимий ва ҳамиша навқирон шаҳримизнинг аҳли фазлу аҳли донишлари Навоий ҳақида гап бошлаганлар ва йиллар, ўн йиллар, юз йиллардирки уни ўз шаҳарларининг ўлмас ва барҳаёт кишиси сингари ардоқлаб, қаерда шеър ва шуаро, маърифат ва маънавият, ақл ва одоб, маънидодлик ва ҳозиржавоблик тўғрилида гап кетмасин ҳамма ўринда ўз навбатида унга мурожаат этганлар, унинг битмас ва туганмас сербарака меросидан баҳраманд бўлиш, ундан жавоб ахтариб топишга талпинганлар.

Зотан 1465—1469 йиллар давомида Самарқанд ва Мовароуннаҳрнинг кўпгина жойларида бўлиб, шаҳримизнинг Фазлулло Абулайсий, Хожа Хисрав, Муҳаммад Олим Самарқандий, Алоий Шоший сингари олимларидан ўз камолоти йўлида баҳраманд бўла олганини эътироф этган; Улуғбек, Аҳмад Ҳожибек, Абулайсий мадрасаларидаги баҳс ва мунозаралар ҳақида ажойиб хотиротларни ёзиб қолдирган; 20—30 лаб ўз замондош ва мактабдошлари — Мир Қарашин Хитобий, Мирзо Хожа Суғдий, Ҳаримий Қаландар, Риёзий Самарқандий, Мирзобек кабилар ҳақида фикр ва мулоҳазаларини баён этиб, адабиётшунослигимиз тарихининг ҳали мукамал ўрганилмаган хазиналарига қимматбаҳо дурдоналар қўша олган улуғ инсонни унутиш мумкин эмас!

Муҳими шундаки, Алишернинг Самарқанд ва Мовароуннаҳр ҳақида ёзиб қолдирган мисралари, байтлари, бутун-бутун шеърлари асрлар давомида бу қадимий шаҳар ва мўътабар ўлка ҳақида тингловчи ёки ўқувчиларнинг фикр-мулоҳазаларини бойитишда хаёлдан кўтарилмайдиган маънавий хазина, мўътабар манба вазифасини адо этиб келди.

Отахон шоиримиз чуқур бир фахрланиш билан Самарқандни — «Самарқанди фирдавсмонанд» деб атаган эди. Дарвоқе бу таъриф халқимизнинг қадимий тарихга эга бўлган бу шаҳри ҳақидаги ҳам умумий ва ҳам конкрет характердаги фазилятларни қамраб олган эди. Шоир назаридаги конкрет фазилят шунда эдики,

ҳақиқатан ҳам Алишер 1465 йили бу ерга келганида Султон Абусайидлар гаддорлиги сабабидан ғалва-ғалаёнлар тўлиб-тошиб Гавҳаршодбегим ва Лаъли Бадахшоний сингари илмпарварларнинг бошлари танасидан жудо қилиниб маориф ва маданият ўчоқлари тамоман издан чиқиб кетган Ҳиротдан кўра бу ерда, маълум даражадаги ўзгача ҳолатни—олимлар, шоирнинг Улуғбек анъаналарини тирилтириш йўлидаги ҳаракатларининг гувоҳи бўлган эди. Бу ҳаракат, ҳали деярли ўн жойидан бир жойига шикаст етмаган Улуғбек, Фазлулло Абулайсий, Аҳмад Ҳожибекларнинг мунаққаш мадрасаларида, «Жаҳон ичра яна бир осмон» шаклидаги расадхона давом этмоқда эди. Ўша вақтларда тўрт хашаматли минораси ва ана шу миноралардан минораларга улашиб кетган баланд-баланд хиштин деворларга туташ 388 ҳужраси бўлган Бибахоним мадрасаси, нақш-нигорларига олтин суви югуртирилган Шоҳи Зинда ансамбли ҳам шаҳар ҳуснига савлат тўкиб турар эди.

Расадхона яқинидаги Боғибаландда ҳовузи, қувурлари, зинапойлари, айвонларигача соф чиннидан ишланган Улуғбекнинг «Чиннихона»си, Темур ҳукмронлиги давридаёқ бунёд этилган Боғи Зоғон, Боғишамол, Боғи ҳамеша баҳор, Боғи дилкушолар ҳам бор эди. Бу боғларда кўшк-айвонлар, катта-катта сарҳовузлар бўлар эди.

Ҳозирги Галаосиё (Гала тегирмон) қишлоғининг Сиёб бўйлаб Тағоб, Камар, Шивар деб аталган жойларидан сўнг келадиган Конигил қишлоғида қад кўтарган «Боғи дилкушо» кўшк-айвонлари машҳур наққошлар ва ҳунармандлар қўли билан бунёд этилиб, киши кўзини қамаштирувчи бебаҳо санъат панорамасини намойиш эттирар эди.

Ана шунчалик серҳашам ва серсавлат мунаққаш бинолар соясида кезиб, кейинчалик самарқандлик ҳомийлар мададида боғлар сайри саёҳатида ҳам бўла олган, зар сочувчи Зарафшон бўйлаб гўзал табиатнинг серсаховат ажойиботлари билан дидор кўришган Навоий кўзига Самарқанд ҳақиқатан ҳам жаннат бўлиб кўринган эди.

Демак, унинг онгида умр бўйи сира ҳам хаёлидан кўчмайдиган шундай бир муборак мақсад гавдаланиб қолди, у ҳам бўлса, Самарқанд—ўз салобати билан ҳунармандчилик, меъморчилик, бебаҳо санъат ажойи-

ботларини мужассамлаштирган шаҳар экан, бу шаҳарнинг ҳуснига доғ туширмаслик, уни яна обод этиш, иложи бўлса, бу ўлканинг ҳам, Хуросоннинг ҳам шаҳарларини ана шу шаҳарга ўхшатиб безатиш, обод этиш мақсади эди. Қани эди ўтмиш даврларда ҳамма ҳам шу шаҳарни бунёд этган ҳунарманд ота-боболар қадр-қимматига етса, уларни ардоқласа, уларнинг анъаналарини давом этдирса... Ана шу ният билан ҳам Алишер Навоий бу шаҳарни — «Самарқанди фирдавсмонанд» деб, кўрмана қилиб кўрсатган эди.

Бу таърифдаги умумий характер эса бу шаҳарнинг ёқимли об-ҳавоси, беғубор ва мусаффо саҳну самоси, битмас-туганмас табиий бойликлари, рангба-ранг гуллар, хилма-хил паррандалар, бедана, каклик, жўр, булбул, қарқуноқлар, хуллас қушларнинг хушхонлиги ва ниҳоят тарихида қанчалик мусибатлар рўй берган бўлмасин, барибир қаричма-қарич тупроғининг қатлам-қатламларигача ота-оналаримизнинг қадимий анъаналари кўзга ташланиб туриши каби фазилатларни тақозо этар эди.

Ана шу боисдандирки, устод Рудакий, Мансур Дақиқий, Умар Хайём, Саъдий Шерозий, Абдурахмон Жомий сингари улуғ зотлар ҳам бу шаҳарда бўлдилар, ўз камолотлари учун бу даргоҳни маънавиёт даргоҳи — камолот даргоҳи деб билдилар. Ҳатто Алишернинг Ҳиротда «Ҳамоно уч ёш била тўрт ёшнинг ўртасида» ёдлаб олгани:

Риндему ошиқему жигарсўзу жома чок,
Бо давлати ғами ту зи айши жаҳон чи бок...

мисраларнинг муаллифи озарбайжонлик шоир Қосим Анвор ҳам бу ерда бўлган ва маълум муддат истиқомат этган эди.

Мана шуларга кўра ҳам, биз юқорида уқтирганимиздек Навоий Самарқандда бўлганидан фахрланар ва жон-дили билан севган бу шаҳар анъаналарини ўз умри давомида ҳамма ерда ҳам муқаррар топишини орзу қилар эди.

Бироқ, бу муҳим масаланинг, кўзда тутилган муқаддас мақсаднинг фақат бир томони. Аммо, масаланинг душвор томони, оғир ва мушкул томони ана шу улуғвор ғояларни рўёбга чиқариш тараддудларида эди. Бу

йўлда эса, Навоий ўз дунёқарашига кўра маърифатли монархия, кучли ва адолатпарвар подшоҳлик, одил ҳукмдор истаб Самарқанддаёқ тадбир-чоралар истади. Бу борада ҳам юқорида Хондамирдан далиллар келтириб уқтирганимиздек Навоий Ҳусайн Бойқаро ҳаракатларидан фойдаланмоқчи бўлиб, унга, ўз мактабдошига ерданда бўлди, асир тушган одамларни ўлимдан қутқарди, сўнгроқ эса муҳрдорлик, вазирлик лавозимларида экан, таҳсин ва офаринларга сазовор ишлар билан шуғулланди.

Бироқ Ҳусайн Бойқаро саройи хонадонидаги кишиларнинг ҳаммаси ҳам табиат ва мақсад эътибори билан Навоиймонанд одамлар эмас эдилар-да. Бирор амал, бирор лавозимда бўлмаган Абдурахмон Жомий, Мирхонд, Хондамир кабиларгина Навоийни қўллаб-қувватлар эдилар. Аммо каломуллони пеш қилиб ҳийла-найранг ишлатиб, вақт-вақти билан саройда катта мансаб ва сохта эътиборга эришган Мажидиддин, Низомулмулк каби қотил вазирлар эса ўз қилғиликларини қилавердилар, вайроналик, валангорликлар келтириб халқни қонқақшатар эдилар. Навоий:

Бу гўё жаҳон ичра тўфон эрур,
Ки андин жаҳон аҳли вайрон эрур...

деб, ҳар қандай урушнинг олдини олиш, мамлакатни харобаликдан халос қилиш ниятида қалам тебратар эди. Улар бўлсалар гоҳ Астробод, гоҳ Мазори Шариф, ҳатто Хуросон пойтахти Ҳиротнинг ўзида ҳам ғалва-ғалаёнларга сабаб бўлиб, фақат шахсий бойликларигагина қўл келадиган ўта реакцион мавқеда иш тутар эдилар. Бу мисраларнинг фақат Хуросондагина эмас, Самарқандда — Мовароуннаҳрда ҳам темурийлар хонадони ва сўнгроқ султонлар (шайбонийлар) билан бирга мирзолар (темурийлар) ўртасида ривожланиб кетган салтанат талашув жанглирига ҳам даҳли бор эди. Ахир, Навоий зўр афсус ва андуҳлар билан:

Замонки зоҳир айлар лолаю боғ,
Эрур бул боғ зиндон, лоласи доғ...

деб ёзган экан, бу мисраларнинг ҳам ўша Самарқанддаги Боғи зоғон, Боғибаланд, Боғишамол, Боғи дилкушолар билан алоқаси йўқмиди?.. бор эди.

Чунки, бу серҳашам боғлар, гарчи беғараз ва бегуноҳ меҳнат миришкорлари қўли билан бунёд қилинган бўлса-да, бу ерларда фақат ҳукмрон доираларгина айш-ишрат сурдилар. Бунёдкорлар эса зиндон азобида эдилар. Бунинг устига ўша тахту салтанат талашувларида бу боғлар ҳам уруш майдонларига айланиб кетиб, нақш-нигорлар ҳам, шаҳар салобатига ҳусн-латофат тўкиб турган мунаққаш бинолар ҳам чилпарчин бўлиб кетди. «Чиннихона»лар ҳам ер билан яксон қилинди.

Ташқари мевалар саросар пишди,
Ичкари эл очлиғидан шишди...

деб шоир Муҳаммад Солиҳ ўз «Шайбонинома»сида эътироф этган экан, бу ўша Навоий кўрган боғларнинг бунёдкорлари аҳволига доир мисралар эди. Ҳа... 1501 йили Навоийнинг дунёдан кўз юмган йилига тўғри келган эди, бу воқеа.

Алишернинг мактуб ёзиб, мактуб олгани, ғойибан мумтоз шогирди Заҳириддин Муҳаммад Бобир самарқандликлар билан бирга шаҳар қалъасида олти ой қамал ичида қолди. Қалъа шу қадар ҳам катта ва деворлари шу қадар ҳам қалин эдики, устидан бир отлиқ навкар барала юра олар эди. Шундай қалин қалъа олти ойлаб тир-камон, уруш анжом-аслаҳалари билан тўфонга тутилди. Кечасими, тонг-саҳарлабми девордан тушиб, ўз бола-чақасига сабзаёт, мева олиб қайтмоқчи бўлган кишиларни эса, қулоқ бурнидан жудо қилиб девордан шаҳар қалъасига улоқтирар эдилар. Худди ўша соатларда ёзилган эди, бу мисралар.

Алишер Навоий асарларини синчиклаб ўқиган киши Мовароуннаҳр ва унинг шаҳарлари, дарёлари, ариқлари, табиат манзараларига доир кўпдан-кўп тасвирий мисралар, байтлар, бутун-бутун лавҳа ва манзаралар тасвирига ҳам дуч келади. Бу лавҳаларнинг кўпчилиги Алишернинг ўша ерларда бўлгани, ўз кўзи билан кўриб ва аниқ билим ҳосил қилиб ёзганидан далолат беради. Дарвоқе, у 1465—1469 йиллар давомида фақат Самарқанддагина эмас, балки Зарафшон дарёси бўйлаб, деярли ҳамма қишлоқ ва ҳамма аҳоли яшайдиган жойларда бўлганидан бўлса керак, ўз мисраларида ишонарли ва аниқ картиналарни гавдалантирди.

Чунончи, Зарафшон қирғоғидаги баланд «Тўпа»—тепалик (Чўпон ота тепалиги)ни ошиқ бошига, дарё-

нинг оқимини эса унунг ашки-кўз ёшига таносиб бериб, кейинча шундай мисраларни тўқиган эди:

Ҳамул тўпа олидин андоқ оқар.
Ки ошиқ бошу ашки дер, ким боқар?

Бу мисралар шунчаки бир оддий тасвир, оддийгина бир манзара ифодаси эмас, албатта. Муҳими шундаки, Навоий, унинг бутун ижодий лабораториясида кўринганидек бу ўринда ҳам лавҳа, манзара тасвири орқали замон руҳи, ижтимоий ҳаёт, турмуш масалаларига доир муҳим ғоя ва мақсадни ҳам назарда тутган эди.

Дарвоқе, бу мисралар мазмунини ўз муҳокамангиздан чуқурроқ ўтказиб боқинг-а... Уша замонлар тузумидаги адолатсизликлар, ижтимоий тенгсизликлар қанчалаб фарҳодлар, тоҳирлар, мажнун, вомиқларнинг кўзларидан дарё-дарё ёш оқизмади,— дейсиз. Қанчалик бевафо, бевурд эди,— у замонлар. Шоир бу ўринда бир томондан ошиқларнинг — халқ фарзандларининг кўз ёшини беҳудага оқизмаслик, уларнинг орзуларини ушатиш мақсадини ифодаласа, айтиб бир маҳалда халқимизнинг «Ер тўйса, эл тўяди» қабилдаги мақолини эса туширгандай бўлиб,— Зарафшон беҳудага оқмасин,— эл-юрт манфаатига ишлатилсин, қатра-қатрасига-ча фойдаланиш лозим унинг,— деган муҳим мафҳумни ҳам назарда тутади. Табиатга жон киритади, тил беради, «ашкидер, ким боқар»» таъбирлари билан Зарафшонни сўзлатади, зар қадрига, зарсочар Зарафшон қадр-қимматига етишга чорлайди.

Бу олижаноб ғоя, олижаноб даъват фақат бизнинг замонимиздагина амалга оширилганлиги, бизнинг зарбардаст қўлларимиз, илғор фанимизнинг сўнгги сўзлари билан бунёд этилган техникамиз қудрати туфайли афсонавий мўъжизотларни ҳам лол қолдирган дилкашу дилхуш воқеалар рўй бераётганлиги эндиликда ҳаммага, қолаверса бутун жаҳонга маълум ва равшанликда ойнаи жаҳоннамодир.

* * *

Олам-олам маъно ва мазмундаги баржаста, баркамол асарлар билан бирга бунчалик оригиналлик, тадқиқ ва таҳқиқда Низомий Арўзи Самарқандий тили билан айтганда,— дақиқунназарлик, азимул фикратлик,—

боисидандурким ўтмишда самарқандликлар ҳам, жумладан Абдураззоқи Самарқандий, Мулло Фарҳод ва Мирсаид Шариф Роқими Самарқандий каби муаррихлар ҳам, Давлатшоҳ ибн Бахтшоҳи Самарқандий, Мутрибий, Мулло Содиқ, Муҳаммад Баде Малехои Самарқандий каби тазкиранавислар ҳам ҳақли равишда фахрланиб ўз китобларида Алишер Навоийга доир махсус боблар ажратдиларким, унинг улуғворлигини тавсиф этишда сўз хазиналари ожизлигини эътироф этдилар. Мир Абдулҳайи Самарқандий, ҳамда Мулло Муқумхон ва Нейматулло бин Яъқуб Самарқандий, Сайид Абдусаллом Маҳмуд Самарқандий каби неча-неча хаттотлар унинг бадавлат меросидан китобхонлар, адабиёт мухлислари ва замондошларни ҳам, бўлажак қаламкашларни ҳам баҳраманд этиш нияти билан ҳунар ва санъат ишлатиб «Чаҳор девон», «Хамса», «Мажолис-ун-Нафос» ва «Маҳбубул Қулуб» сингари асарларини қайта-қайта кўчирдилар.

XV асрданоқ рўй бера бошлаган Темурийлар, кейинча шайбонийлар, аштархонийларнинг ҳукмронликларидаги гоҳ кўтарилиш, гоҳ синиш, парча-буруш бўлиниш, гоҳ нисбий тинчлик, кўпинча эса уруш-ўлдириш, чопиш, қириш, қирилиш вазиятидаги даврларда ҳам Самарқандда ўтган — Афзалий, Ашкий, Одамий, Базлий, Бедлий, Дўстий, Виқорий, Важҳий, Уҳдий, Ҳазиний, Тарзий, Толейи, Лутфий, Муқимий, Хуррабий, Зеҳний, Зайний сингари XVI—XVII аср ўзбек-тожик шоирлари; Муҳаммад Амин Сарафроси Самарқандий, Муллоқурбони Тамошои Самарқандий, Фитрати Зардўзи Самарқандий сингари XVII—XVIII аср шоирлари; Фикрий, Фаҳмий, Сипандий, Писандий, Ажзий, Васлий, Журъат сингари XIX аср сўнглари ва XX аср бошларида ўтган шоирлар ҳам ўз қаламкашликларини ижодкорликда ўнглаб олишда у ёки бу ҳолатда Навоий меросига мурожаат этганлар. Унинг сўз хазинасидан, маҳоратидан ўрганганлар. Бу шаҳарнинг қадимий анъанасига кўра, Алишернинг зуллисонайнлигидан хушнуд бўлиб, ҳам ўзбекча ва ҳам тожикча байту ғазалларига назиралар ва тахмислар боғлаганлар.

Улардан бирортаси ҳам Алишер Навоий бўлолгани йўқ, албатта. Бунга эса биринчи навбатда ҳукмрон доиралар жаҳолати туфайли Навоий замонидан ҳам баттарроқ замонларнинг зайли, ҳар қандай қобилият ва

ҳар қандай нодир истеъдодни сарву санувар сингари қад кўтариб салобат оройиш этишдан маҳрум этган, ниҳоят умрларини таҳти по айлаб ғовлаб кетган ашаддий руҳонийлар хурофоти, бефарқу бефаросат ҳокимлар ҳукмронлиги, бешафқату бемурувват адолатсизликлар сабаб эди, албатта.

Шундай бўлишидан қатъи назар самарқандлик шоирлар ҳам ўз замонларидан, тақдир-қисматдан шикоят қилишда Навоий меросидан моҳирона фойдаланиб, дурустгина байту ғазалларни ҳам бунёд эта олган эдилар. Чунончи, Фикрий Самарқандийнинг:

Сабо, аҳвли зорамро ба он шўхи диловар бар,
Ба он комил хабар з-ин ноқиси мустар бар...

матлаи билан бошланган тожикча ғазали, Алишер Навоийнинг:

Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимға айт,
Йиғларимнинг шиддатин гулбарги хандонимға айт...

ёки:

Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимға айт,
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимға айт...

матлаъли ғазаллари изидан бунёд этилган эди.

Фикрий Самарқандий Алишер Навоийнинг зуллисонайнлик мактаби шогирдпешаларига қўшилиб, унинг:

Бир парипайкар ғами ошуфтаҳол этмиш мени,
Элга аҳволим демакдин гунгу лол этмиш мени...

мисралари билан давом этган ғазали асосида, ўзининг қуйидагича назира ғазалини яратган эди:

Оҳким бир бемурувват беқарор этмиш мени,
Дардманду хаставу зору назор этмиш мени.
Меҳнатим афзун, сиришким қон, ишим афғон этиб,
Юз туман дарду аламларга дучор этмиш мени...
Эмди менда сабру тамкину қарор имкони йўқ,
Бир камонабрў қўзи оҳу шикор этмиш мени.
Бор эди мен телбага ҳам заррача ақлу шуур,
Бул замон лолу хирадсиз ҳажри ёр этмиш мени.
Чархи кажрафтори золим дилбаримдин ажратиб,
Поймоли дарду ранжи бешумор этмиш мени.
Кўксим ўлди чок, кўнглим қон, фалакни жавридин,
Бекасу бедилбару беғамгусор этмиш мени.
Соқийё, ҳолимға, раҳм айла жоми бода тут,
Кулфату андуҳи ҳижрон бемадор этмиш мени.
Фикрий бехудлик этсам тонг эмас бир қоши ё,
Ихтиёримни олиб беихтиёр этмиш мени.

Ўз ижодий фаолияти давомида мураккаб ва қарама-қаршиликли ҳолатларни бошидан кечирган Қўшқавз масжиди ёнидаги эски мактаб домласи, кейинча Самарқанддаги сўнги мадрасалардан яна ўша Қўшқавз маҳалласига кираверишдаги мадрасанинг мударриси Саидахмад Васлий Самарқандий ўзининг дастлабки шеърӣ машғулотларини ҳам Алишер Навоӣ ғазална-вислиги изидан бошлаган эди. Навоӣ девонларидаги:

Солиб қон онча доғ бу жисми фиғор ичра
Ки онча доғ ила қон бўлмағай бир лозор ичра...

ёки

Ниҳоли қаддинг элдин жоғ олур нозук хиром ичра,
Юз ул олғунча гул баргинг берур ширин калом ичра...

каби матлаъли ғазалларидан баҳра топиб, шоир Васлий ўзининг:

Қадингдек сарви мавзун йўқ асло бўстон ичра,
Алифдек қоматингни килки қудрат чекди жон ичра...

матлаъли ғазалини яратган бўлса, унинг:

Тағофул кўрсатиб ул лоларуҳ бағримни доғ айлар,
Яна мендин ўзини ноз ила ҳардам йироғ айлар...

матлаъли назира ғазали эса, Алишер Навоӣнинг:

Кўнгил кўзлар йўлин тутмоққа ҳажрингда шитоб айлар...
Бирин тутқунча бирнинг сайди оламини хароб айлар...

матлаъли ғазалига татабўълар натижаси бўлиб, таркиб топган эди.

Васлий Самарқандий Навоӣ ғазалларига мухаммаслар ҳам боғлади. Унинг «Тўҳфатул Аҳбоб» (Тошкент, 1912 йил, 57—58 б.) да келтирилган Алишернинг «пайдо» радибли ғазалига 7 банд, 35 мисра миқдорида ёзган мухаммасининг биринчи банди мана бундай бошланади:

Хувайдо бўлди жондин оҳу кўнглимдин фиғон пайдо,
На таъбимда фараҳ ҳозир, не дардимга амон пайдо.
Вужудим тоирига не макон, не ошён пайдо,
Манго не манзилу маъво аён, не хонумон пайдо,
Не жонимдан асар зоҳир, не кўнглимданнишон пайдо.

Сўнги банд эса қўйидагича тугалланади:

Жаҳон аҳли ҳаваспаймо эрур тўли амалдинким,
Не ҳожат гўшмолин айласам зарбулмасалдинким,
Не деб айлай шикоят Васлий тақдири азалдинким,
Санго жон шавқидин берди Навоий йўқ ажалдинким,
Ажал топгунча эрмас бу заифи нотавон пайдо.

Кўринадики, Васлий «Тақдири азал»дан шикоят қилади, амалга ҳирс-ҳавас қўйганлардан нолийди, «Хаёлим лафзидин мазмуни роҳат бўлмади мафҳум» деб роҳат-фароғат хаёлида мисралар тўқийди, «хирад аҳли»нинг мақсади «матоу симу зар» эмас, «тирикликда маориф аҳли» — маърифат аҳлига ривож бериш эканлигини уқтиради ва шу ниятда Навоий ғазалига тахмис тўқиб, ўз замонидаги орзу-ҳавасларини ифодалайди. Яна тўғрироғи, Навоий мисралари мафҳумини айнан такрорламайди, балки уларга уланган мисралари билан замонавий руҳ, мазмун, ҳис-туйғу, мақсад ва маслақларини ифодалашга уринади. Тахмис замирида донишманд Алишер мисраларига улаша маърифатпарвар ва мударрис шоирнинг маорифпешалик руҳидаги ғоялари мисралар, байтлар, бандларнинг мағиз-мағзига сингдирилади.

Худди шу жиҳатдан қараганда XIX аср сўнгиларидаги тазкиранавис Абдулмуталлиб Хожай Самарқандийнинг «Раисушшуаро Низомиддин Алишер Навоий» сарлавҳаси остида отахон шоиримиз ҳақида ўз тазкирасида келтирган сўзлари алоҳида бир аҳамият касб этади:

«...Ижодиёти назокат ва латофатда бемислу монанд. Ўзбек ва тожик тилларида назм ва наср асарларини яратишда ундан олдин ва сўнг ҳам ҳеч ким унга тенг бўла олган эмас... Олим ва шоирлар орасида унинг маорифнишон девонлари маъқул ва писандидадур... у форс-тожик тилида Жомий ва Ҳсфиз Шерозийларнинг шеърларига гўзал жавоблар ёза олди... Низомий «Хамса»си жавобида ўзбекча «Хамса» яратиб, кўпдан-кўп билим ва донишмандлардан баҳс этди... Унинг нафис шеърлари жаҳон аҳлига машҳурдир...»

Кўринадики, Абдулмуталлиб Хожай Самарқандий — шоир Фаҳмий ўзининг «Тазкираи Фаҳмий» китобида ўз фаҳму фаросатини Навоийнинг латофати ва назокати таърифига қаратиш билан бирга, девонларининг «маорифнишон»лиги билан «урафо ва шуаро» аҳлига «мақбул ва марғуб» эканлигини уқдиради, унинг нафис шеърлари жаҳон бўйлаб машҳур экан, «Хамса»си ну-

қул «ҳақонқ ва маориф» (ҳақиқат ҳамда маърифат) дан баҳс этади,— деган ўз самимий сўзларини қайта-қайта уқдиради ва энг охири «Орифе гўяд» сўзларидан сўнг тазкира муаллифи шоир Фаҳмий Навоий ҳақида ўзининг мана бундай сидқидилдан тўқилган байтларини келтиради:

Мири донишвари хирадпеша,
Доимаш дар авоқиб андеша.
Шоире дар ниҳояти таҳқиқ,
Мушикофе ба ғояти тадқиқ.
Шеърӣ ў бувад бештар турки,
Ки набвадаш назир дар турки.
Дар бару баҳр номи ў машҳур,
Ҳамчу номаш камоли ў машҳур.

Фаҳмий Самарқандийнинг бу жўшқин мисраларида Алишер Навоийнинг асосий фазилатлари хирадпешалик,— демак биринчи навбатда ақл-донишга таяниш; пурандешалик,— хулосаларда шошилмаслик, пухта ўйлаб, сўнгра сўзлашлик қабалида иш кўришлик; тадқиқотни ғоят даражадаги нуқтасигача кўтаришлик; таҳқиқот—аниқ билимга эга бўлишликнинг ниҳоясига ета билишлик, бу борада игна билан қудуқ қазган каби меҳнат қилиш ёки қилни чок ёриб сир асрор ўрганиш андазалар билан тавсифланади.

Форс-тожик тили билан бирга, айниқса, ўзбек тилида кўпроқ шеърлар ёзиб, туркий халқлар адабиётида назари — тенги бўлмаган бу улуғ устод ана шундай мўътабар фазилатлар боисидан ҳам номи сингари камолотини ҳам шуҳратлантирди ва бутун жаҳон ҳайрат бармоғини тишлагандай бўлиб қойил қолиб келмоқда,— демоқчи бўлади, мазкур мисралар муаллифи Фаҳмий Самарқандий.

Демак, турли-туман ихлосмандларда у ёки бу ҳолатда зоҳир бўлганидек, самарқандлик аҳли фузало, урафо ва шуаролар фаолиятида ҳам Навоийнинг мазкур фазилатларига эътибор бериш диққат марказида бўлган. Уларни ўзлаштириш эса бир меъёрда эмас, хилма-хил кўринишларда давом этган. Буни ўрганиш, ўзлаштириш, умумлаштириш эса Навоийшунослигимизнинг шу кундаги муҳим вазифаларидандирким, биз улуғ шоиримизнинг 525 йиллиги арафасида ҳам, ундан сўнг ҳам бу мавзуларда ишлаб, албатта, баракали натижаларга эришажакмиз. Ҳамда Навоийшунослигимизнинг очилган

ва очилмаган хазиналари саҳифаларини қиммат баҳо дурдоналар билан тўлдиражакмиз. Навойшунослигимиз ҳаққу ҳурмати, навоийхонларимиз ҳаққу ҳурмати биз бу борада ҳам бурчдор ва қарздормиз.

* * *

Алишер Навоий «Агар сен чинакамдан ҳам юқори маълумотли баркамол киши бўлишни истасанг, илм қайси тилда бунёдга келган бўлмасин, ҳамма тилда ҳам ўқиб ўрганишга ҳаракат қил» мазмунида:

Ибрию юнонию сурёни ҳам,
Ҳинду агар сўрса билиб они ҳам...

деб васият қилган экан, бу олижаноб васият фақат бизнинг замонамиздагина амалга оширилди. Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетининг ўзиданоқ кундузги, кечки, сиртқи бўлимлар бўлиб 14000 нафарга яқин бугунги Навоийнинг ворислари ўзбек, тожик, рус тиллари билан бирга ҳинд, урду, форс, араб, инглиз, немис, француз тилларида ҳам лекциялар тингламоқдалар, илм-фан янгиликларини ўзлаштирмоқдалар.

Эндиликда биз фақат ўз мамлакатимиздагина эмас, Алишернинг хоки пойи Афғонистон—Ҳирот, Қандаҳор, Қобилни ҳам ободонлиги учун курашмоқдамиз. 750 километрлик узундан-узоқ Кушка—Ҳирот—Қандаҳор бетон йўли, элеватор, асфальт бетон заводи, сердавлат меҳмонхона қурилишлари, Жалолободда бошланган ободонлик ишлари Навоий хоҳиши—халқимизнинг яхши қўшничилик хоҳишлари рамзи сифатида бунёд этилмоқда.

Навоийнинг мақбарасини ҳиротда эҳтиёткорона сақлаб, мрамор тошлар ўрнатиб, хонақосини эса пардозандозларига қарашиб меҳмонхонага айлантирган афғон дўстларимиз, Афғонистон халқидан миннатдормиз. Бизда эса республикамизда бирорта область, шаҳар ва район йўқки, у ерда Навоий номида мактаб, колхоз, клуб ёки чойхона бўлмаса. Паҳлавон замон фарҳодлари, ширинларининг қароргоҳи қаҳрамон пойтахтимиз—гўзал Тошкентимизда Навоий номидаги катта опера ва балет театри, миллион томлари билан халқимиз хизматида бўлган кутубхона, Алишеримиз ҳаёти ва фаолиятига даҳлдор бўлган экспонатлар билан жиҳозланган

серҳашам музей ва қанча-қанча мактаблар, колхозлар бор, театрлар ва кино экранларимизда, телевизор ва радиоларда Навоий фаолиятига доир пьесалар, фильмлар намоиш эттирилмоқда.

Самарқанд областидаги Норпай, Пойариқ, Пастдарғом, Ургут, Хатирчида ҳам Навоий номида мактаблар, азамат колхозлар мавжуд. 40 йилдан ортиқдирки шаҳримизда Алишер Навоий номидаги ўн йиллик мактаб, кўп минг кишилик Самарқанд Давлат университети гуллаб-яшнаб, ривож топмоқда.

Демак, йиллар, ўн йиллар, асрлар ўтади, Навоий, Шота Руставели, Низомий, Жомий, Пушкин, Толстой, Шекспир сингари буюк сиймолар улуғланаверади, китобхон халқ бор экан, Навоий унинг билан тирик яшайверади. Улуғ мутафаккир ва гениал шоиримизнинг туфилганига 525 йил тўлишини нишонлар эканмиз, бу муборак кунларда яна бир бор ассалом, ҳурматли Алишер, Сиз ўлмагансиз, Сиз ўз ҳақиқий ворисларингиз билан мангуликча тириксиз,— деб фахрланамиз.